

Patay Pál

A BÁCSCSA – KISKUNSÁG – KÖRÖS MENTI ÖRDÖG ÁRKA II.¹

A Körös menti szakasz

Mikoviny térképein² a Körös menti Ördög árka Csépatól délre, a Tiszának egy egykori meanderénél veszi kezdetét, annak keleti kanyarodójánál. (Ma már csak helyenként képezi morotva a meander maradványát). A sánc biztos létezésére azonban csak innen északkeletre 4 km-re, Szelevény belterületéről van adatunk. Így kérdéses, hogy valóban megvolt-e a Tiszazugnak ezen, hajdan árteret képező, mély fekvésű részén. Mindenesetre az egykori meglétét nem zárhatjuk ki, bár a légifényképeken nem figyelhető meg olyan jelenség, amelyből az egykori sánc nyomára lehetne következtetni.

Hogy az Ördög árka keresztül haladt Szelevény belterületének nyugat részén, azt az 1960–70-es években idős emberek egybehangzóan állították. Az 50-es években leégett szélmalom egykori tulajdonosa szerint dél felől futott neki a Petőfi utca nyugati végének, ott, ahol annak déli oldalán már nincsenek házak. Berta Márton (szül. 1889) – aki egész életében a Petőfi utcában lakott, és akiké volt a Petőfi és Kossuth utca közötti terület – állította, hogy azon húzódott át az Ördög árka. Még az apja mutatta meg neki és fiatal korában jól látható volt. A Petőfi utcát a mai 43. sz. ház tájékán keresztezhette (1. kép).

Ismerte az Ördög árkát Stuhl József is (szül. 1893). Szerinte a sánc Herczeg István és Mihácz János háza között érte el a Kossuth utcát. Azt is tudta, hogy tovább haladt a község és a vasút között a községbe vezető műút keleti oldalán, a Menyasszonyparton lévő régi temetőn keresztül.

Ezt egyébként Kovács Albertnek, a Tiszazugi Archaeológiai Magántársulat titkárának az 1876-ban végzett ásátásáról készített térképe is igazolja.³ Ezen, a Menyasszonypart keleti oldalán, az egykori árterre eső meredek parttal párhuzamosan, tőle kb. 5 ölnyi távolságban (a községbe vezető úttól 55 ölre) fel is tüntette 25 öl hosszán az „Ördög-árok”-ot (2. kép).

Az Ördög árka legnyugatibb, a terepen ma is látható nyomát a Menyasszonyparttól kb. 1700 m-re északra, a Tiszaug és Kunszentmárton közötti 4511.

sz. műút mentén, a Véghalom mellett ismertük fel. A halomtól délnyugat felé, vagy 20 méter hosszan a talaj elszíneződése jelezte a sánc vonalát. Itt egyébként a műútra merőlegesen egy földút ereszkedik le meredeken a Körös több méterrel alacsonyabb egykori árterére, bevágódva az ártér partjába. A bevágás mindkét oldalán jól látható volt az egykori sánc árkának profilja.

A halomtól északkelet felé, a műút és az egykori ártér partja között a sánc nyoma egy terephullám alakjában látható volt, amely mindinkább távolodik az úttól. A Véghalomtól 700 m-re, az út nyugati oldalán lévő tanya vonalában, már attól kb. 60 m-re húzódik. Iránya a műút mentén fekvő Pálóczi pusztá déli sarkának tart.

A Pálóczi pusztánál az egykori ártér elhúzódik az egyenesen futó műúttól. Valószínű, hogy itt a sánc nyomvonala is kelet-északkeleti irányba fordul, amit egy, a légifényképeken jelentkező vonal is igazolni látszik. Ezt egyébként Danyi István (szül. 1899) – akinek az apja is már a Pálóczi pusztán lakott – is megerősítette.

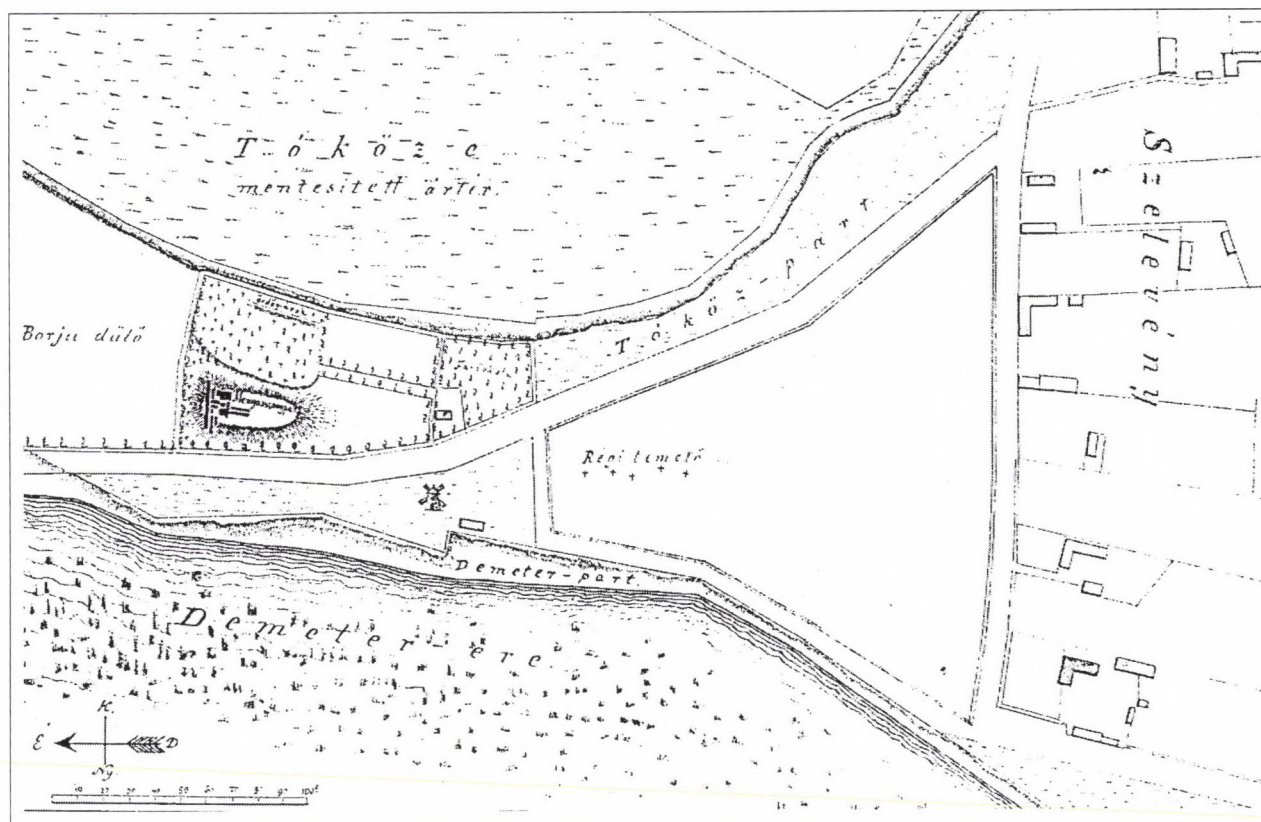
A nyomvonal a Pálóczi pusztától északra a Görbérből a Körös árterébe félkörívben futó csatornát a pusztától az egykori Cserkei (Csörgei) iskolához vezető földút hídjánál keresztezhette. (1966-ban az út el volt szántva, csak a híd volt meg.)

Innen a nyomvonal egyre inkább megközelíti a Körös egykori árterének partját. Elhalad 22 m-re délkeletre a 88 m magassági ponttól, majd a Cserkei iskola melletti tanya bejáró útjától nyugatra éri el a műút nyugat-kelet irányú szakaszát. Az Ördög árka itt, az említett híd és út között terephullám alakjában biztosan felismerhető volt, az egykori töltés és a délkeleti oldalán futóárok közötti szintkülönbség helyenként 30–50 cm-t is elért. Egyébként a nyomvonalat a vetésben egy zöldebb csík, vetetlen területen egy világosabb talajcsík is elárulta.

A műutat az iskola melletti kanyarodójában kétszer is metszheti, de az út északi oldalán nincs nyoma. Viszont a kanyarodótól északkeletre 130 m-re már ismét látható az út délkeleti oldalán az egykori töltés



1. kép 1. térképszelvény
Abb. 1 1. Kartensgment



2. kép Kovács Albert 1876. évi szelevényi ásásának térképe. Az „Ördög árok” berajzolva a temetőben az ártér mellett
 Abb. 2 Karte der Grabung von Albert Kovács 1876 in Szelevény. Einzeichnung des „Ördög árok“ im Friedhof neben dem Überschwemmungsgebiet

maradványa. Nemcsak a helyenként 50 cm szintkülönbséget elérő terephullám árulja el a nyomvonalat, hanem a talajnak az egykori töltés helyét jelző világosabb színe is. E szakaszt egyébként az 5265 Ny jelzetű, 1944. évi kiadású katonai térkép is jelöli. Ez enyhén ívelve fut a műút mellett, a térképünkön is jelzett 21. km-kőnél 32 m-re van tőle. Kb. 200 m-rel keletebbre már 42 m-re, de ettől kezdve visszaível úgy, hogy a műútnak a 44. sz. Kecskemét-békéscsabai betonútba való torkolásánál éri el ismét azt.

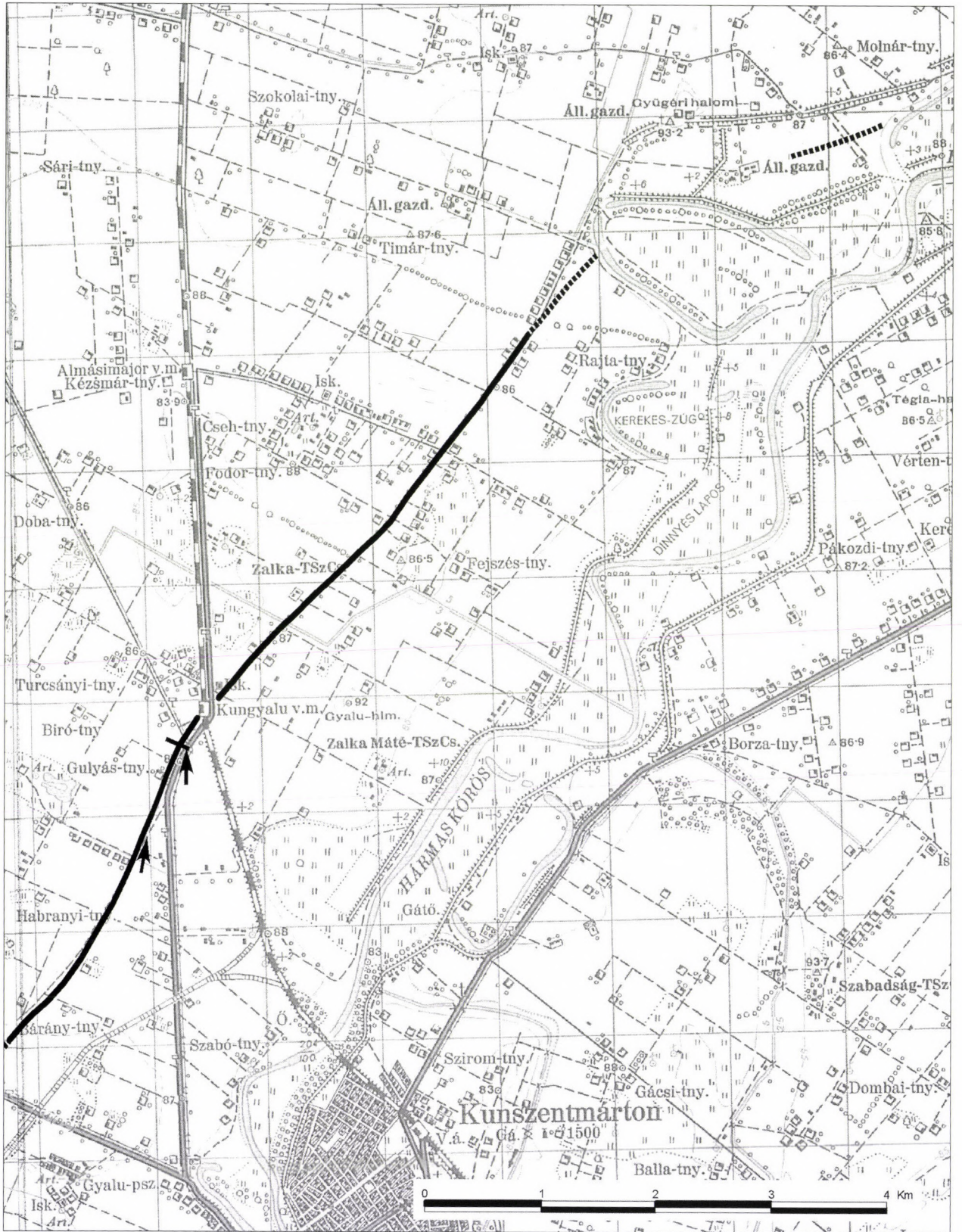
A Szelevény felől jövő műút irányának folytatásában északkelet felé egy, – a térképen még jelzett – földút indult ki, amely az „Ördög árki út” nevet viselte, jelezve ezzel a sánc nyomvonalát. A terepet azonban itt – az utat megszüntetve – öntözéses művelésre rendezték át úgy, hogy a 44. sz. műút északi oldalán egy darabon már nem figyelhettük meg a sánc nyomvonalát. Az öntözött terület keleti oldalán azonban terephullám alakjában ismét feltűnt, igaz csak egy rövid szakaszon. A légifényképeken azonban folyamatosan megfigyelhető. Rá is találtunk ismét a nyomvonalat jelölő terephullámra a 44. sz. műúttól 1100 m-re, az egykori földút keleti oldalán (a térképen

a „Habranyi tny” és „Bárány tny” írás között) lévő tanyától északra kb. 150 m-re (3. kép). Bár az út itt sem volt meg a terepbejáráskor, a sánc nyoma jól követhető volt (4. kép). Különösen jól ott, ahol északnyugat-délkelet irányú földutak keresztezik, úgyszintén a Kungyalu településre vezető 4633. sz. műúttól vagy 200 m-re. Egyébként az út – követe a sánc vonalát – az északkeleti irányból nagy ívben észak-északkeletibe kanyarodik.

A sánc belefut a műút kanyarodójába, amely a Szolnok és Szentes közötti vasútvonalig a nyomvonalon halad. Itt, még a kanyarodó előtt északnyugat felé kiágazó földút nyugati oldalán át is vágtuk az Ördög árkat (5. kép). A sánc egykor igen jelentős méretű volt. Bár a feltörő víz miatt 210–220 cm mélységben leálltunk a teljes átvágással, egy aknával mélyebbre hatolva 265 cm mélységben értük el a bolygatatlan sárga altalajt. Egykori szélessége a felszínen mindössze 5,5 m lehetett (6. kép).

A műút mentén, annak délkeleti oldalán a terep kissé magasabb, mintha itt lett volna az egykori töltés.

A Szolnok-szentesi vasútvonaltól keletre, az említett műút korábbi irányának folytatásában északkelet



3. kép 2. térképszelvény
Abb. 3 2. Kartensegment



4. kép Elszíneződött talajcsík az Ördög árka töltésének helyén a Kungyalura vezető műúttól kb. 800 m-re délnyugatra. Délnyugat felől fényképezve
Abb. 4 Verfärbter Bodenstreifen an der Stelle de Aufschüttung des Teufelsgrabens ca. 800 m südwestlich der Landstraße nach Kungyalu. Aufnahme von SW



5. kép A sánc átvágásának helye a Kungyalura vezető műút mellett. Dél felől fényképezve
Abb. 5 Durchschneidungsstelle des Walles neben der Landstraße nach Kungyalu. Aufnahme von S

felé futó földút mentén hosszú szakaszon, mintegy 4 km hosszan, jól megfigyelhető volt az egykori Ördög árka. Az út északnyugati oldalán határozottan látszott az egykori töltés nyoma. Sőt, ez a vasúttól kb. 1800 m-re, ahol egy, a térképen is jelzett fasor fut neki az útnak, valamint azt követően, a szintkülönbség 60-70 cm is lehet. Ugyanakkor az út délkeleti oldala egészen sík. Tehát az út a sánc egykori árkanak helyén fut.

Ez az út egyébként nem nyílegyenes, mint a sík terepen általában a dűlőutak, hanem több esetben is enyhén változtatja az irányát, bizonyosságául annak, hogy az Ördög árkanak nyomvonalát követi. Kétszer is enyhén elhajlik, amivel talán a terepnek egy viszonylag mélyebb részét akarták elkerülni. Itt a töltés maradványa még szembetűnőbb, akár 100 cm magasságot is elérhet.

Ugyancsak enyhén ível az út, illetve a nyomvonal Kungyalu település főutcájánál, valamint a 86 m magassági pontnál is. (Ezeket a térkép nem jelzi.)

A légifényképek alapján a vasúttól kb. 4 km-re, a térképen jelzett északnyugat-délkelet irányú fasor előtt vagy 100 m-rel, a kissé észak felé megtörő út elhagyja a nyomvonalat, amely vagy 700 m után nekifut a Körös egy morotvájának. Tehát a Körös az idők folyamán itt elmosta az Ördög árkat, méghozzá akár egy kilométernyi szakaszát is.

A terepbejárás alkalmával innen vagy 4 km-re, egy másik morotva keleti széléig nem találtunk rá a sánc nyomára. A légifényképek azonban nyújthatnak számunkra némi útmutatást. Így az előbbi morotva közelében lévő majortól (a térképen Állami Gazdaság) keletre észlelhető kb. 1 km hosszan egy nyugat-délnyugat – kelet-északkelet irányú vonal, amely lehetséges, hogy az Ördög árka nyomát jelenti. Ez nekifut a

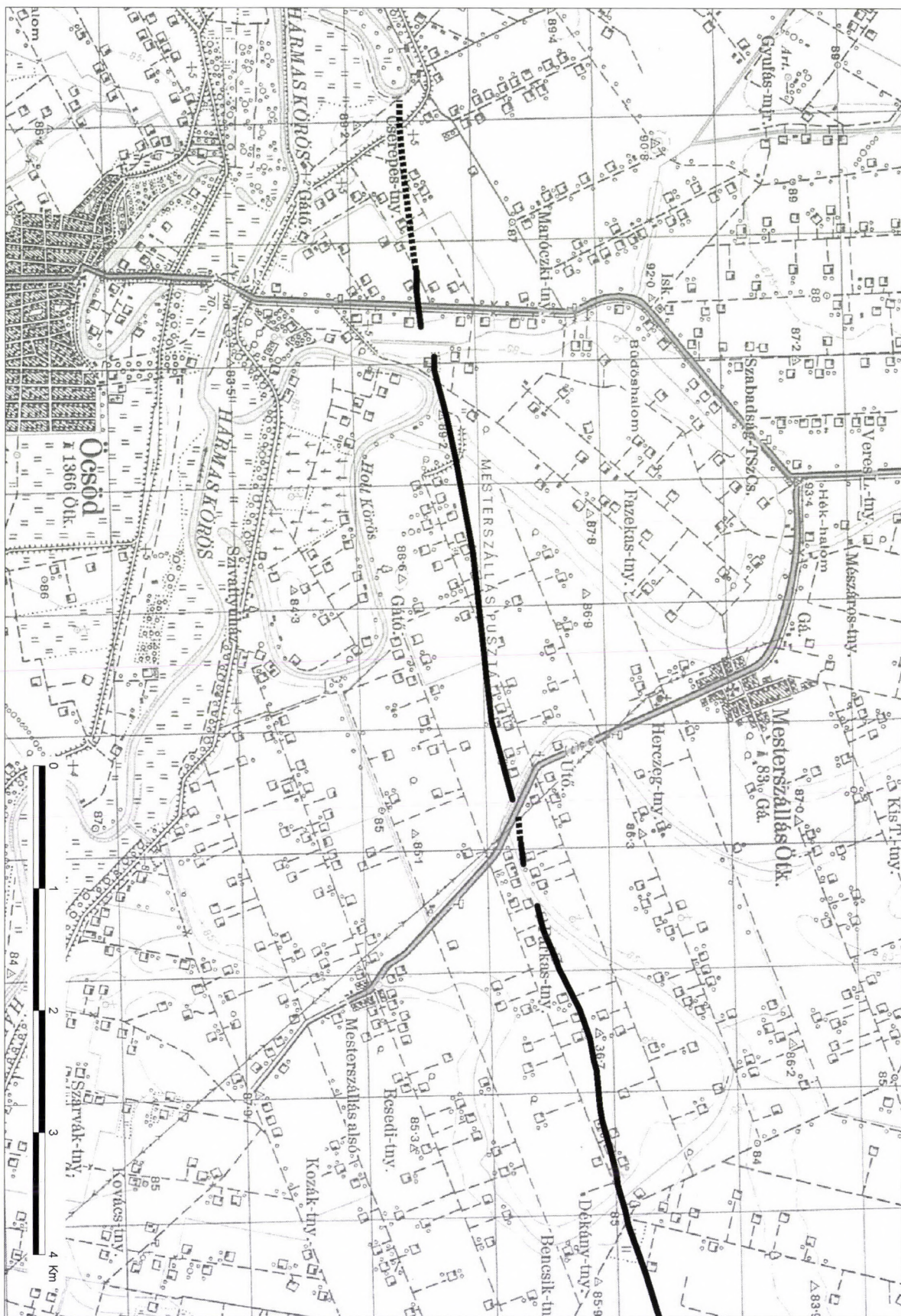


6. kép A kungyalui átvágás északkeleti profilja. Nyugat felől fényképezve
Abb. 6 NO-Profil der Durchschneidung von Kungyalu. Aufnahme von W

Körös fentebb említett másik morotvájának. Utóbbi keleti, éles kanyarodójától azonban ismét határozottan felismerhető volt az egykori sánc vonala. A Körös tehát itt is elmosta az Ördög árkat; lehet, hogy itt egy kilométernél többet is (7. kép).

Ez utóbbi morotvától a nyomvonal a légifényképeken – eltekintve néhány jelentőség nélküli kisebb szakasztól – vagy 30 km hosszan, egészen a Mezőtúr és Endrőd közötti műút melletti Simai halomig folyamatosan nyomon követhető.

A morotvát keleti irányban hagyja el, de minthogy itt talajjavítási munkákat végeztek, a terepbejárás alkalmával a sánc nyoma csak a Martfűről Öcsödre vezető 4627. sz. műút nyugati oldalán lévő tanyák között volt észlelhető. A műutat a 3,630 km-es



7. kép 3. térképszelvény
Abb. 7 3. Kartensegment

szakaszon keresztezi (az öcsödi Körös hídtól északra kb. 1500 m-re).

A műút keleti oldalán egy tanyától északra 80 m-re, egyre jobban látható volt mind az egykori sánc töltésének, mind az árkának a nyoma, egészen egy ősi Körös-meder partjáig. Ott azonban megszakad. Folytatódik azonban a medertől keletre és a Körösnek egy újabb keletű morotvája mentén, valamint a mellette lévő 89,2 m háromszögelési ponttal jelzett halom északi lábánál halad tovább.

Körülbelül 3 km után hegyes szögben keresztezi a mesterszállási alsó település felé vezető 46161. sz. műutat (a 4,2 km-kőnél), egyben az északkelet felől az út mellé kanyarodó eret.

A légifényképek alapján úgy tűnik, hogy a nyomvonal egy rövidebb szakasza az ér északi partján is látható lenne. Az ottani első érparti tanya mellett jelentkezett is az ér partjától kb. 20 m-re, kb. 40-50 m hosszan egy terephullám. Hamarosan azonban vissza kell térnie a sáncnak az ér déli oldalára és kelet-északkelet irányba tovább haladnia. A térképen a „Farkas tny” írás „k” betűje fölötti Hürkecz tanya épületétől délre 15 m-re látható is volt az egykori árok nyoma. A tanya gazdája (szül. 1897.) megerősítette, hogy ez az Ördög árka, amely gyermekkorában még mély volt. Az írás „n” betűje fölötti tanya északi szélén elhúzódó, az egykori töltés helyét jelölő világosabb talajcsík, egyben terephullám is jelzi itt a nyomvonalat. Ez a 84,7 m háromszögelési ponttól délre fekvő tanya északi szélénél 50 cm szintkülönbséget is elér. A sánc árka a töltés déli oldalán volt. (Az ettől nyugatra fekvő, a terepbejáráskor már elbontott tanya is az Ördög árkán épült.)

Az említett, erősen kanyarodó eret a nyomvonal a Mesterszállás és Mezőtúr határán lévő 85. magassági ponttól nyugatra újból metszi, mégpedig ott, ahol azt egyben egy nyugat-délnyugat – kelet-északkelet irányú földút is keresztezi. Innen az út a sánc árkában halad a magassági pontig.

A 85 m magassági ponttól hosszú szakaszon szinte nyílegyenesen halad kelet-északkeleti irányban az Ördög árka (8. kép). A magassági ponttól 450 m-re érinti egy elbontott tanya területének déli sarkát. Tovább kelet felé a terepbejáráskor rizsföldek következtek, ami miatt a sánc nyoma egy szakaszon nem volt észlelhető. Viszont a tanyától 900 m-re egy új csatornát vezettek az egykori árkába. Ennek északi partja magasabb, jelezvén, hogy ez a töltés maradványa.

A Pusztabánrévétől északnyugati irányba futó földút mentén lévő 85,6 m háromszögelési ponttól délre lévő dűlőben ismét jól látható a nyomvonal. Az akár 15 m széles töltés és az ugyanilyen széles árok

maradványa között a szintkülönbség helyenként 80 cm is lehet.

Az említett délkelet-északnyugati irányú földutat az Ördög árka a 85,6 m háromszögelési ponttól kb. 250 m-re délkeletre metszi. Odább, a térképen a „NAGY-KUTRÉTI” írás „R” betűje alatt jelzett – már elbontott – tanya is az Ördög árka egykori töltésén volt. Az egykori sáncnak a nyoma terephullám alakjában továbbra is jól megfigyelhető. Vagy 1200 m után elhalad a „Török hlm” írás „T” betűjétől északnyugatra fekvő tanya északi sarkán, majd a 8,4 km-kőnél keresztezi a Mezőtúr és Szarvas közötti vasútvonalat, a tőle 500 m-re, vele párhuzamosan futó 4631. sz. műutat pedig a 6 km 550 m szakaszon.

A műúttól keletre a légifényképeken nem ismerhető fel egyértelműen az Ördög árka. A terepbejáráskor azonban, hol terephullám alakjában, hol a növényzet elszíneződéséből kifolyólag, ha szakaszosan is, de észlelhető volt a nyomvonal. Nekifut egy, az Akasztó halomtól (86 m magassági pont) délre lévő – a térképen még fel nem tüntetett – istálló délnyugati sarkának, elhalad a halom és a tőle délkeletre talajjavítás céljából nyitott agyagbánya között, majd keresztezi a következő észak-északkelet – dél-délnyugati irányban futó utat a térképen is jelzett magányos fától délre kb. 70-75 lépésre. Egyébként az úttól nyugatra is van egy agyagbánya; az északnyugati sarkán lép ki belőle.

Elkerülve a Holt Berettyó egy kanyarulatát, az Ördög árka a 88 m magassági pont melletti tanya északi szélének tart. Itt enyhén kanyarodva keleti irányban fut tovább. Egy földút kíséri a Berettyó–Hortobágy-csatorna felé a nyomvonalat. Az egykori töltés nyoma az út déli szélén van; a 87 m magassággal jelzett hídnál, vagy 10 m-re tőle, de mintegy 200 m után ismét az út szélén. Így fut neki a Berettyó - Hortobágy csatornának.

A csatornától – amelyet a 3,4 km-kő táján hagy el – , az ismét kelet-északkeleti irányba kanyarodó nyomvonal továbbra is jól követhető volt (9. kép). Az itteni legelőn az árok helye zombékos volt. Kb. 700 m-re a csatornától, Ladányi Ferenc tanyáján keresztül, az épülettől néhány méterre húzódik. A gazda is úgy tudta, hogy a kertjében is észlelhető terephullám az Ördög árka nyoma.

A 85 m magassági ponton keresztülfutó észak-déli irányú úttól nyugatra a szántón a töltés nyoma viszonylag gyommentes volt, míg az árok helyén azok zöldeltek. Az útnak a térképen is jelzett áteresze az Ördög árka fölött van, amelyet innen csatornának árkoltak ki, megtartva a sánc enyhe kigyózását. E csatorna a Sárkány foknak a Holt Körösbe való torkolása felé tart. Az iránya befut a Holt Körös egy mean-



8. kép 4. térképszelvény
Abb. 8 4. Kartensegment



9. kép 5. térképszelvény
Abb. 9 5. Kartensegment

derébe. Tehát itt is elmosta egykor a Körös az Ördög árkat.

A nyomvonalnak a meandert a 87 m magassági pontnál kell elhagynia. Bár a légi-fényképeken a régi gáttól kezdve felismerhető, a terepen csak kissé távolabb tőle. Innen tovább, a talajjavítás végett nyitott agyagbányákon, rizstermelésre berendezett földeken keresztül haladó nyomvonal biztosan követhető volt mind terephullám, mind a talaj, úgyszintén a növényzet elszíneződése révén. A „Sub Gergely” írás második „e” betűjén keresztül vezető út nyugati oldalán lévő agyagbányába fut be, annak délnyugati sarkától északra kb. 60 lépésre. Keresztezi kb. 45 fokos szögben a Mezőtúr és Endrőd között kiépített új 46. sz. műutat (a térképen még földútnak jelölve), a tőle északra, a 91 m magassági pont felől jövő úttal szemben létezett tanya épülete helyének északi sarkát, majd a 76,7 km-kőnél a Budapest-békéscsabai vasútvonalat.

Jól látható volt az egykori sánc terephullám alakjában a vasút és a Simai csárdától a Holt Körösbe futó csatorna között. A csatornától keletre azonban már csak szakaszosan, néhol a növényzet elszíneződése révén. A csatornától kb. 200 m-re fekvő tanyától délre kb. 60 m-re halad el. Innen azonban a Mezőtúr és Endrőd közötti régi műútig, az egykori rizsföldeken inkább csak a növényzet eltérő színeződése jelzi a sánc vonalát.

Az Ördög árka a régi műutat a Simai halomtól vagy 150 m-re keresztezi. Innen tovább kelet felé azonban kilométereken keresztül csak helyenként volt észlelhető mind a légi-fényképeken, mind a terepen. Nagyjából párhuzamosan a halomtól kelet-északkelet felé haladó földúttal.

Észlelhető volt a sánc nyoma a „Simai hlm.” írás első „m” betűje alatti tanyától északra, kb. 80-100 m-re. Majd az első észak-déli irányú dűlőút nyugati oldalán lévő agyagkitermelő bánya szélén is látszott egy terephullám. Úgyszintén kb. 200 m-re keletebbre is.

Odébb, a Berki halom felől déli irányba haladó csatornától keletre lévő tanya utáni legelőt a tanya aljának irányából éri el az egyébként éppen csak hogy észrevehető terephullám.

A következő úttól nyugatra három agyagkitermelő bánya is van. Ezek déli szélét érinti az Ördög árka. A nyugati bányagödör fenekén, a gödör déli széle mentén a vakondtúrások fekete földet hoztak a felszínre, míg a gödör belsejében sárgát, – bizonyosságul annak, hogy a sánc árka mélyebb volt, mint amilyen mélyről az agyagot a bányából kitermelték.

A térképen a „Köles hlm.” írás fölött jelzett tanyában 40 éve lakó Kondor Lászlóné (szül. 1912.) szerint a tanyától délre lévő (a térképen is jelzett) legelő északi szélén húzódik az Ördög árka. A legelő

északkeleti sarkán is van egy agyagbánya. Ennek az északi szélén húzódik végig a sánc. A gödör alján a föld itt is fekete volt, míg beljebb sárga.

Innen kelet felé, egészen a 4 km-re fekvő Póhalomig (a térképen a név nincs kiírva, csak egy iskola van jelölve) a terepbejárás alkalmával nem találtunk az árok nyomára (10. kép). A légifényképek azonban – ha halványan is – de jelezték, mégpedig a Köleshalomtól keletre lévő észak-déli irányú útnál, az úttól keletre lévő dűlő keleti, majd a következő dűlő nyugati felében, a Tímár tanyától keletre lévő két csatorna között, valamint ettől keletre is.

Ugyancsak jelzik a légifényképeken a sánc vonalát a póhalmi major keleti oldalán, bár a terepbejáráskor csak a majortól keletre lévő, észak-déli irányú dűlőút két oldalán figyelhetjük meg. Az út menti tanya kertjétől 75 lépésre délre látszott a terephullám.

Folyamatosan megfigyelhető a légifényképeken a nyomvonal az említett úttól kb. 250 m-re lévő egykori értől kezdve (a térképen csak szintvonallal jelezve) mintegy egy kilométeren át. De a terepbejárás alkalmával is nyomon tudtuk követni, sőt a következő egykori ér (Körös ér) keleti partján az árok és a töltés nyoma között a szintkülönbség 40 cm-t is elérhet.

A nyomvonal keresztezi – bár itt nem látszik – a Póhalomról a Telek nevű major mellett Gyomára vezető műutat. Mégpedig Megyeri János gyomai lakos szerint (aki bennünket itt a nyomvonalra vezetett) az 5. km-kötől néhány méterrel északabbra. A major (a térképen „Előre Tsz” felirattal jelezve) és a tőle keletre fekvő tanya közötti legelőn látszott is mind az egykori töltés, mind az árok nyoma, amely utóbbiban a fű zöldes is volt. A tanyában a töltés az épület nyugati sarkának fut neki.

A tanyától a Gyoma és Dévaványa közötti 4231. sz. műútig tartó kb. 3,5 km-es terepszakaszt nem jártuk be. A légi fényképek azonban elárulták itt is az Ördög árka nyomvonalát. A tanyától irányt vesz egy nyugat-keleti irányú földútnak. Ennek déli oldalán vehető észre helyel-közzel a nyoma. A 86 m magassággal jelzett hídnál azonban az út kissé észak felé megtörik, a vonalnak azonban az eredeti irányt tartva, a 84,01 m háromszögelési ponttól valamivel északabbra kellett kereszteznie a Gyoma és Dévaványa közötti vasutat és a mellette futó 4231. sz. műutat.

A műúttól keletre is – bár itt jártuk a terepet – több kilométeren át csak a légi fényképek alapján ismertük meg az Ördög árka nyomát; azt is csak helyel-közzel (11. kép). Itt megfigyelhető egy enyhén ívelő szakasza a 86,38 m háromszögelési ponttól nyugatra fekvő három tanyától délre. Majd tovább egy másik ugyancsak ívelő, mintegy egy km hosszan, a térképen „Szabad Nép Tsz” felirattal ellátott majorba futó, nyugat-keleti irányú földúttól északra.



11. kép 7. térképszelvény
Abb. 11 7. Kartenschnitt



12. kép 8. térképszelvény
Abb. 12 8. Kartensegment

A nyomvonalnak közvetlenül a 85,96 m háromszögelési ponttól délre kellett elhaladnia, de itt mintegy 2 km hosszan nem volt észlelhető. Csak egy, a Dévaványa és Körösladány közötti vasutat keresztező, észak-déli irányú földúttól nyugatra vagy 200 m-re jelentkezett az Ördög árka nyomát jelentő terephullám. Az utat a vasúti átjárótól délre 85 lépésre metszi. Látható volt az út és a vasút közötti legelőn is; utóbbit az 5,2-5,3 km közötti szelvényben keresztezi.

A vasút keleti oldalán lévő vízállásos területen a nyomvonalon a vízből kiálló fűcsomók egészen ritkák voltak, míg a Dévaványa - körösladányi 4205. sz. műút nyugati oldalán, a szárazabb terepen az egykori árok helyén a fű sokkal zöldebb volt.

A Kéthalom major területén is megfigyelhető volt a nyomvonal. A vasútállomástól észak felé futó földutat, annak a majoron keresztül haladó északnyugat-délkeleti irányú úttal való kereszteződésétől 20 m-rel délebbre metszi. Majd 300 m-rel odébb az észak-déli irányú fasort 110 lépésre az előbbi északnyugat-délkeleti irányú úttól északra.

A légi fényképek tovább jelzik kelet felé a nyomvonalat, amely ívelten, 2200 m után belefut egy csatornáknak nyugat-keleti irányú szakaszába. A csatorna előtt már újból észlelhető volt az egykori árok nyoma. Sőt közvetlenül a csatorna előtt egy agyagkitermelő bánya keleti oldalában is jól látható volt az egykori árkot kitöltő fekete föld, a mellette kétoldalt lévő sárga talaj között.

Vagy 250 m hosszan a csatornát az Ördög árka vonalán áshatták. Ezt követően csak a légifényképeken volt felismerhető az egykori sánc vonala, mégpedig a csatornaszakasz irányának folytatásában, egy, a térképen jelzett (a terepbejárás idején már nem létező) északnyugat-délkeleti irányú csatornától keletre, egészen a Dorogi tanyáig.

A 86,6 m háromszögelési ponttól keletre, egy majdnem nyugat-keleti irányú csatorna nagyjából a nyomvonalat követi (12. kép). Ahol keresztezi a 88,9 m háromszögelési ponttól dél felé futó földutat, az északi oldala mellett látható is volt egy enyhe terephullám. Az úttól kb. 400 m-re a csatorna észak felé derékszögben törik meg. Az addigi irányának folytatásában, a legelőn világosan kirajzolódott a sánc egykori árka: a vizes területen egy füvetlen, vízzel teli csík jelezte ezt. Majd a szárazabb részeken a Körös menti Ördög árka legjobban maradt szakaszát ismertük meg (13. kép). Az 5–10 m szélességű árok és az északi partján lévő egykori töltés maradványa közötti szintkülönbség akár 60 cm is megvan.

Petri Ferenc juhász (szül. 1926) is Ördög árkanak nevezte meg ezt a terephullámot. A legelő neve szerinte eredetileg „Károly” volt, de ma már inkább „Pakac”-nak említik. A rajta észak-déli irányban ke-



13. kép Szeghalom határában a Károly (Pakac) legelőn. Nyugat felől fényképezve

Abb. 13 In der Gemarkung von Szeghalom auf der Weide Károly (Pakac). Aufnahme von W

resztül haladó úttól keletre ismét csatornává árkolták a sánc maradványát. De nem követték pontosan a nyomvonalat, amely előbb a csatornától délre tér el vagy 10 m-re, a térképen jelzett kútnál azonban ismét benne van, hogy utána az északi oldalára tárjen át. A csatorna keleti végén is van 40 cm-es szintkülönbség a töltés és az árok maradványa között.

Jól látható volt a nyomvonal a legelőtől keletre lévő vetésben is. Elhalad 20 lépésre egy óriási agyagkitermelő bánya északi sarka mellett. Nekifut a Tikos ér partján lévő 84 m magassági pontnak. Ettől nyugatra, a még nedves szántásban az egykori töltés helye már száradt volt. Innen a Tikos ér az egészen enyhén kanyargó sánc árkában halad, míg az északi partját a töltés maradványa képezi.

A dél felé eltérő csatorna után is látható volt a terephullám, amely a Dió halom északi lábánál halad el, és a Szeghalomtól nyugatra futó Főcsatornát 90 lépésre északra éri el a Körösladány és Szeghalom közötti 47. sz. műút hidjától.

A légifényképen még észlelhető az Ördög árkanak a Főcsatornát és a műutat hegyes szögen keresztező, délnyugat-északkeleti irányú nyoma a kettő között, sőt a műút és a vasút között is. Tovább azonban már nem.

Szeghalom belterületének déli szélén, a 47. sz. műút nyugat-keleti irányú szakaszával párhuzamosan fut egy beépítetlen, teknőszerű mélyület. Olyan, mint ha egy kiszáradt folyómeder lenne. Bár erre konkrét adatunk nincs, valószínűnek látszik, hogy ez az egykori Ördög árkanak egy egykori vízfolyás által kiszélesített, kimélyített árka. Ugyanis az irányának folytatásában van az a csatorna, amelyet egy 1815. évi térkép „Canalis Ördög árka” névvel jelöl (BALÁS 1961, 73. térkép). Ugyanakkor nyugat felé kisebb ívelést feltételezve, az iránya ugyancsak összeköthető



14. kép 9. térképszelvény
Abb. 14 9. Kartenssegment

lenne a sáncnak előbb említett, a Főcsatornát, a 47. sz. műutat és a vasutat keresztező vonalával.

A „Canalis Ördög árka” megjelölés nem hagy kétséget a felől, hogy az egykori sánc árkát alakították ki a 18. század végén vagy a 19. század elején jelentős vízlevezető csatornának. Az 1952. évi térkép szerint ma „Ásás fok” lenne a neve.

Ahogy az Ásás fok mentén haladó Debrecen-békéscsabai 47. sz. műút a nyugat-keleti irányból északkelet felé fordul, a sánc nyoma tovább volt nyomon követhető (14. kép). Az út kanyarodójától keletre a terepbejárás idején a Szeghalmi Állami Gazdaság II. üzemegysége terült el. Ezen, az Ásás fok irányának folytatásában egy kis vizesárok megy keresztül, amely minden bizonnyal az Ördög árka egykori árkának maradványa. Egy vasvázás csűrnek tart, majd átmegegy egy kukoricagóré alatt és a major legkeletibben fekvő istállója északi szélét érinti. Innen kelet felé egy út halad. Maga az út egy enyhe töltésen, míg a déli oldalát egy széles, ellapult talajteknő kíséri: az Ördög árka maradványa (15. kép).



15. kép A sánc árkának nyoma Nagyhalastól délre. Dél-nyugat felől fényképezve

Abb. 15 Die Grabenspur des Walles südlich von Nagyhalas. Aufnahme von SW

A Nagyhalasi majortól délre az út egy csatorna sarkának fut neki (kb. 1100 m-re a 89,8 m háromszögelési ponttól keletre). Innen a kelet felé fordul a csatorna képezi a nyomvonalat. Ez széles teknőben fut; az északi partja magasabb, mint a déli. Kb. 500 m után a csatorna derékszögben dél felé törik. Az irányának folytatásában azonban az egykori árok maradványát képező teknő a vetésben jól látható volt. A vetés ott ki is pállott. Ez a nyomvonal belefut egy, Nagyhalas felől a 87,0 m háromszögelési pont felé futó csatornába, annak egy töréspontjánál. Minden bizonnyal ez képezi tovább a nyomvonalat.

A 87,0 m háromszögelési ponttól keletre hosszú szakaszon, egészen Körösszegapátiig nem jártuk be a terepet, mivel a légifényképeken nem találtunk a sánc nyomára. Ezért feltételeztük, hogy itt, a Kissárrét egykori mocsárvilágának területén nem is volt megásva. Újabb légifelvételek azonban kétségtelenül tanúsítják az egykori árok itteni hiánytalan meglétét.

A 87,0 m háromszögelési ponttól keletre nem egészen 500 m-re, az említett csatorna a Nagyfok nevű csatorna mellé fut, de hamarosan enyhén megtörik. Viszont innen az eddigi irány folytatásában a Nagyfok fut tovább, több mint 6 km hosszan, egészen Ujirázig, a Csökmő felől jövő 4223. sz. műút hídjáig. Minthogy pontosan az irányának további folytatásában Ujiráz keleti szélén az újabb légifelvételeken határozottan felismerhető a sánc nyoma (16. kép), a Nagyfokot az Ördög árka nyomvonalának tekinthetjük. A csatorna számára a sánc egykori árkát használták fel.

Ujirázról kelet felé enyhe íveléssel fut a vonal, és kb. 1500 m után keresztezi a község északkeleti sarkától kelet-délkeleti irányba menő földutat. Elhalad a 87 m háromszögelési ponttól délkeletre lévő tanya északi szélén, majd a következő dűlőben lévő 87 m magassági pont melletti tanyától délre. Megfigyelhető még vagy 650 m hosszan egy igen zezugos csatornáig.

Újabb keletű légifényképeken kb. 6,5 km-re a csatornától ismét felismerhető az Ördög árka nyoma (17. kép). A Komádi belterületét körülvevő körgát délkeleti sarkától kb. 250 m-re, egy észak-déli irányú csatornától látható a vonal (a gát sarkától is délkeletre), amely kelet-északkeleti irányba halad. Majd a magyarhorogosi határban enyhe íveléssel egy ugyanilyen irányú út északi oldalán. Követhető nagyjából a 94,4 m háromszögelési pont és a Körös menti gátórház vonaláig, ahol egy ér veszi kezdetét.

A terepbejárás 5 km-rel keletebbre, az egykori Kissárrét északkeleti szélén találtunk ismét a sánc nyomára, Körösszegapáti határában, a Sebes Körösnek egy egykori meandere északi kanyarodójánál (18. kép). Az innen északkeleti irányba tartó sánc árka ma vizesárokká van kiásva, amelynek az északi partja magasabb a délinél, jelezve, hogy ez az egykori töltés maradványa.

Vagy 450 m után a vizesárok letér a nyomvonalról, amely a szántóföldön terephullám alakjában jól látható volt, sőt a szintkülönbség az 50 cm-t is elérhette. Újabb 500 m-re keresztezi az Alföldet körülfogó szarmatakorai sáncrendszer tisztántúli belső vonalát (GARAM-PATAY-SOPRONI 1983, 36; 20b térkép; GARAM-PATAY-SOPRONI 2003, 39, 39. térkép). A felszín alakulása arra engedett következtetni, mint ha a Körös menti sánc töltésének maradványa folyamatos lenne.



16. kép 10. térképszelvény
Abb. 16 10. Kartensegment



17. kép 11. térképszelvény
Abb. 17 11. Kartensegment



18. kép 12. térképszelvény
Abb. 18 12. Kartensegment

Egyébként a kereszteződéstől keletre 40 m-re át is vágtuk a Körös menti vonalat. A sánc árka a jelenlegi felszíntől számított 80 cm mélységben 7,10 m széles volt (a felszínen kb. 8,20 m lehetett). A felfakadó víz miatt csak 160 cm mélységig tudtuk kiásni, de itt már több helyen elértük a bolygatatlan altalajt. Az árok fenéke kb. 5 m szélességben valószínűleg nagyjából lapos volt, de a déli széle előtt egy 40 cm magas gerinc által elválasztott előárok húzódott (19. kép).



19. kép A Körösszegapátinál végzett átvágás északkeleti profilja. Dél felől fényképezve
Abb. 19 NO-Profil der Durchschneidung bei Körösszegapáti. Aufnahme von S

A terephullám nyomon követhető volt az országhatárig (20. kép), amit az NF 80/1 jelzésű határkötőtől délre 31 m-re keresztez, sőt azon túl is, ameddig a határról belátható volt Körösszeg (Chirisig) területén. Ugyanakkor a légifénykép is világosan jelzi a határ



20. kép A sánc töltésének maradványát jelentő terephullám Körösszegapáti határában. Dél felől fényképezve
Abb. 20 Der Überrest der Wallaufschüttung als Geländewelle in der Gemarkung von Körösszegapáti

tulsó oldalán, egészen a 99 m magasságú kút jelen keresztülfutó nyugat-keleti irányú útig. Enyhén észak felé ível, úgy, hogy az iránya alapján Berekböszörménytől délre, az NF 87 jelzésű határkö tájékán ismét magyar területre kell lépnie. Itt azonban sem a légi fényképeken, sem magán a terepen semmilyen nyom sem volt észlelhető.

Ugyanakkor a terepbejáráskor bennünket kísérő határőr alhadnagy szerint a berekböszörményiek Ördög ároknak nevezik az NF 88 és 89 jelzésű határkövek közötti délnyugat-északkeleti irányú határszakasz folytatásában (iránya nagyjából megegyezik a román területen lévő nyomvonalával) északkeleti irányba tartó egykori ér ma már száraz medrét. Ez is bizonyítja, hogy a sánc az országhatárt kétszer is keresztezve magyar területen haladt tovább kelet felé. Hogy azonban tényleg ez az ér lenne a sánc maradványa, vagy csak a ma már láthatatlan nyomvonalról ragadt át a név egy közelben lévő, természetes úton kialakult terephullámra, azt csak körülményes kutatással lehetne eldönteni.

Ez a romániai Körösszeg (Chirisig) határában lévő szakasz volt kelet felé az utolsó, ahol a terepen felismertük az Ördög árka nyomát. Van azonban kétségtelen kartográfiai bizonyítéka annak, hogy az tovább kelet felé is létezett. Egy, Ártánd község határáról 1809-ben készült kéziratos térkép 1811. évi másolatán a község déli határvonala (amely ma országhatárt alkot) mellett, annak délkeleti szögletében „Ördög árka” felirat olvasható⁴ (21. kép).

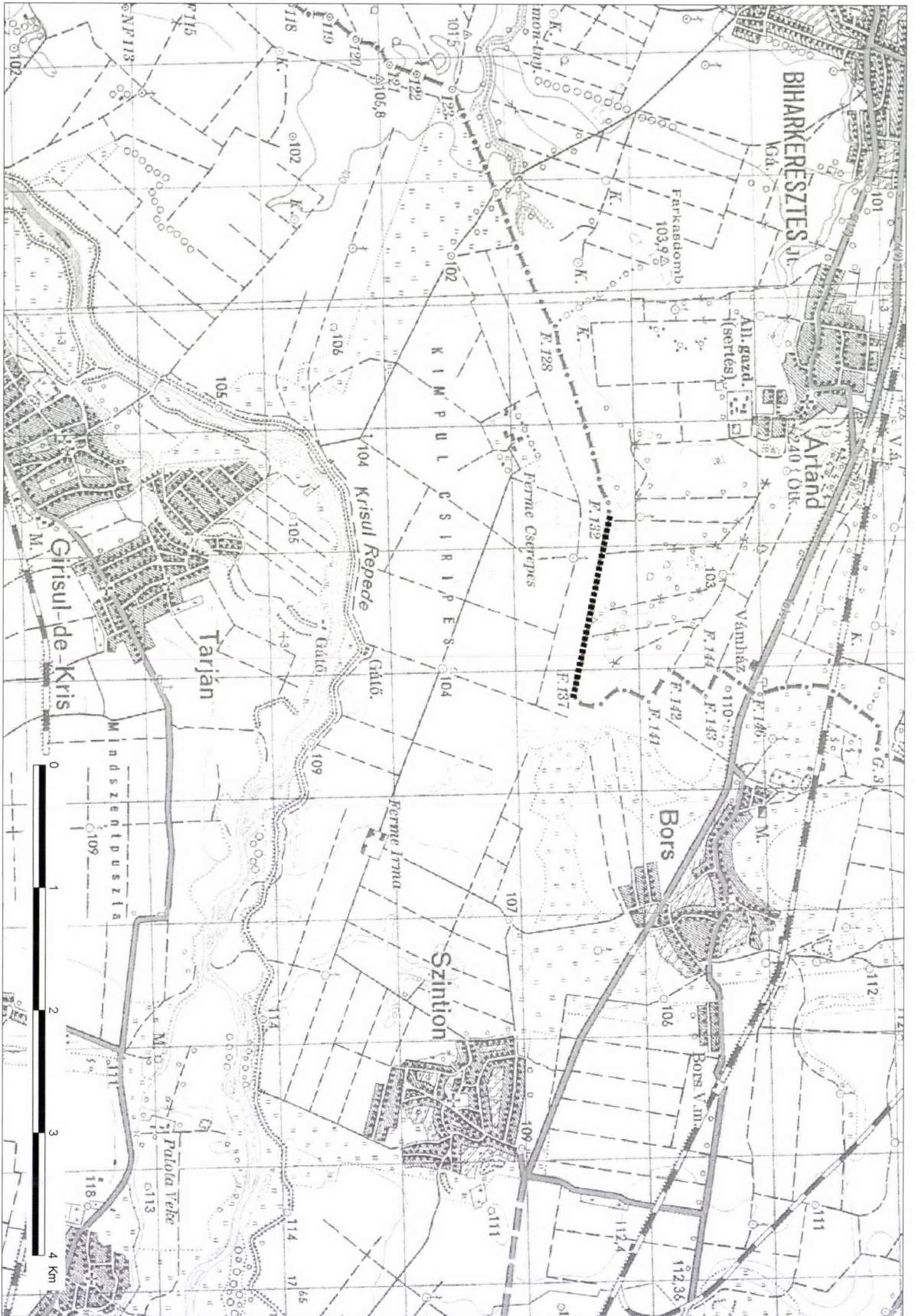
A kérdés csak az, honnantól képezte az Ördög árka az egykori község-, azaz a mai országhatárt? Lehet, hogy csak az F 132 és F 137 jelzésű határkövek közötti, megközelítőleg nyílegyenes szakaszon. Mint-hogy azonban a határ – eltekintve az F 132 határkőnél lévő kisebb irányváltoztatástól – már az F 123 jelzésű határkötőtől kezdve is egyenesnek tekinthető, az is feltehető, hogy már innen, azaz Berekböszörmény és Biharkeresztes községek közötti határtól az Ördög árka nyomvonalát követi (22. kép).

Meg kell jegyeznünk, hogy a légifényképeken egy vonal egészen halványan észlelhető, amely kb. 1700 m hosszan Berekböszörmény belterületének északi sarka felől a Szikdombon keresztül észak-északkeleti irányban az F 123 határkö felé tart. Délnyugat felé meg a falun keresztül a Körösszeg (Chirisig) határában azonosított szakasznak. Elképzelhető, hogy ez a vonal az Ördög árka nyoma. Terepbejárást itt nem végeztünk.

Alkalmam volt az országhatár fent említett szakaszát mind a magyar, mind a román oldaláról bejárni, de egykori sánkra való nyomot nem lehetett felismerni. Úgyszintén nem a határ irányának folytatásában a Bors (Borș) községtől délre fekvő legelőn.



21. kép Artánd határának térképe 1809-ből. A községhatár délkeleti sarkában "Ördög árka" felírat
 Abb. 21 Gemarkungskarte von Artánd von 1809. In der SO-Ecke der Gemeindegemarkung die Aufschrift "Ördög árka"



22. kép 13. térképszelvény
 Abb. 22 13. Kartensegment

Hacsak nem tekinthető annak egy, a légifényképen a községből dél felé futó földutat keresztező vonal, amely Biharszentjános (Sintion) község északi szélé felé tart.

Végezetül még egy kartográfiai adat utalhat az Ördög árkának egy esetleges, még keletibb szakaszára. Az említett ártándi országhatár szakasz irányának folytatásában fekszik a Nagyváradal szomszédos Bihar-püspöki (Episcopia Bihorului) község. Egy peres eljárás során a 18. században készített kéziratot térképen⁵ a község belterületének déli szélén, a Nagyváradra vezető úttól kelet felé a szőlőig meghúzott vastagított vonal mellett „Fossatum antiquum” (régie árkolás) felirat olvasható. Egy sáncot jelölhet, amely 8,5 km-re az ártándi határ sarkától, annak irányát követve megközelítőleg 1 km hosszan húzódik és nekifut a község keleti szélén emelkedő domboknak (23. kép).

Következtetések

Annak ellenére, hogy a Bácska - kiskunsági és a Körös menti Ördög árkát egyazon sánc két részének tekintjük, jellegük eltér egymástól. A Bácska - kiskunsági szakasz árka – két átvágás nyújtotta adatok alapján – sekély és lapos volt (kb. 6 m szélesség mellett mindössze kb. 150 cm mély). A töltés sem lehetett magas, az oldala sem meredek, minthogy azt laza, homokos talaj alkotta. Így komoly akadályt nem jelenthetett; nemcsak gyalogos, de még lovas is bárhol átkelhetett rajta. Nem úgy a Körös menti sánc. Kungyalun a mély (265 cm), de viszonylag keskeny (5,5 m), meredek falu árok és a mellette folyóméterenként kb. 7 m³ -t kitevő, kötöttebb talajból emelt, tehát valószínűleg meredekebb töltés már valódi gát volt. Körösszegapáti is hasonló, hatalmas, nagyjából azonos méretű töltést emeltek. Minthogy az árkot – feltehetőleg a felfakadó víz miatt – csak 160 cm-re mélyítették, hogy kellő mennyiségű földet termeljenek ki, kb. 8 m -re szélesítették.

A terephez is másként viszonyul a két szakasz. A Tiszántúlon az Ördög árka híven követi, 1–10 km távolságban a Hármaskörös Sebes Körös egykori folyását, a kanyarodóit nagyjából kiegyenesítve, a torkolatától az Alföld pereméig. (Négy helyen – Öcsöd-től északnyugatra és északra, Mezőtúrtól délkeletre és Körösszegapátiánál – ugyan a folyó állandóan változó meanderei az idők folyamán nemcsak megközelítették, hanem rövidebb-hosszabb darabon el is mosták a sáncot.) Arra vonatkozólag, hogy a bihari dombokon tovább kelet felé is ki lett volna ásva, semmilyen adatunk, még csak futólagos sincs. Első benyomásra tehát azt a látszatot kelthetné a vonal, hogy árvédelmi

szempontból készülhetett. Azonban két helyen élő folyóvíz – Mezőtúrnál az Öreg Berettyó, Szeghalomnál a mai Berettyó helyén egy, a Kissárrét vizét levezető ér – eredetileg is keresztezte az Ördög árkát, ami pedig nyitott kaput jelentett volna a kiáradó víz számára. Így ezt a feltevést el is kell vetnünk.

A Duna–Tisza közén is nagyjából egyenes, meghatározott irányt tart az Ördög árka. Két esetben azonban, Tompától délre és Kiskunhalastól délkeletre attól erősebben el-, illetve ahhoz visszahajlik. Úgy tűnik, mintha ezzel egyrészt a balotai, zsanai erősen homokbuckás térséget akarták volna elkerülni, másrészt a vonalat élő vízfolyástól, értől mentes terepen vezetni. (A Dongér, amely Harka és Szank között a sánc közelében fut, mesterséges csatorna).

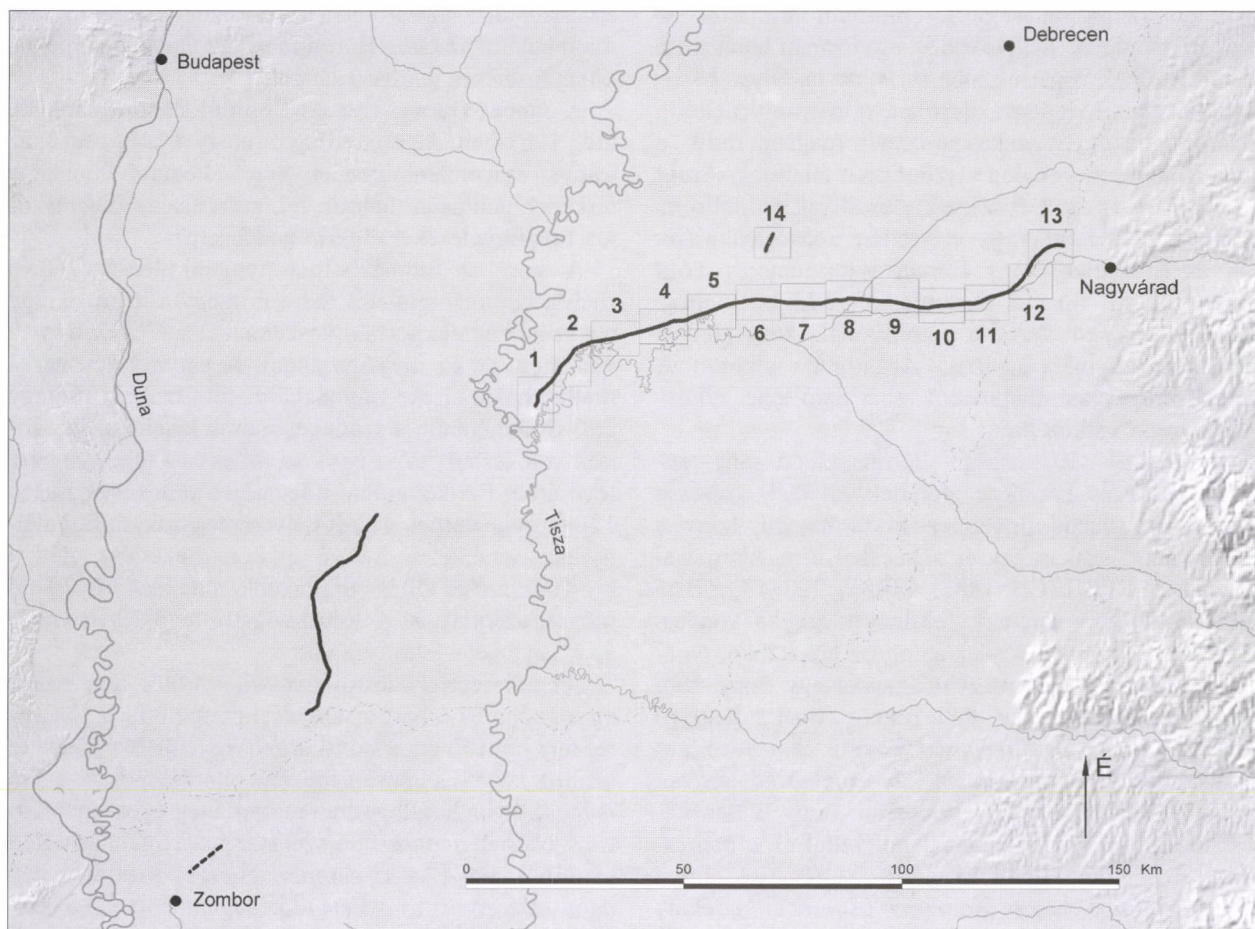
Ezek ellenér e nem kételkedünk abban, hogy a Bácska-kiskunsági és a Körös menti szakaszt – még ha az előbbi Szank és a Tisza között nem is lett megásva –, azonos elgondolás alapján, azonos céllal készítették (24. kép).

Arra a kérdésre, hogy kik, miért és mikor készítették a Bácska – Kiskunság – Körös menti Ördög árkát, mindössze csak annyit tudunk válaszolni, hogy csakis olyan társadalom végezhette el ezt a munkát, amelyiknek érdekköre az Alföld északi felére terjedt ki. Márpedig ilyenek a létezését őskori időkben nem tudjuk elképzelni; legfeljebb annak legutolsó századaiba. Így feltehetőleg a római hódítás vagy a népvándorlás korában készülhetett a sánc, minthogy az sem hihető, hogy a magyar honfoglalást követően.

A terepbejárásaink során csak két esetben figyelhettük meg, hogy a nyomvonal valamilyen, az időrend kérdésében figyelembe vehető régészeti lelőhelyet érintett volna. Mégpedig Kunszentmárton határában, az egykori Cserkei (Csörgei) iskolától délre, ahol a sánc a Körös árterének partjához simul, valamint a régi Mezőtúr-endrődi műút mentén, a simai halom és a tőle keletre lévő tanya mellett. Ásatást – sajnos – e helyeken nem végeztünk.

A sánc készítésével kapcsolatban figyelembe vehető írásos adatot nem ismerünk.

Az időrend szempontjából jelentős adatot remélünk nyerni abból, hogy a Körös menti Ördög árka Körösszegapátiánál keresztezi az általunk Nagy Constantinus 322. évi szarmata hadjárata utáni időben emeltnek tekintett, az Alföldet körülvevő sáncrendszer tiszántúli belső vonalát (GARAM–PATAY–SOPRONI 1983, 36, 60; GARAM–PATAY–SOPRONI 2003, 39, 60). Amint említettük, a terepbejárás alkalmával az volt a benyomásunk, mintha a Körös menti vonal töltésének maradványa a kereszteződés helyén folyamatos lenne. Tehát az lett volna később kiásva. A kérdés metrikus adatokkal történő eldöntése érdekében itt egy 70x130 m kiterjedésű felszínt (a



24. kép A Bácska–Kiskunság–Körös menti Ördög árka megismert szakaszai

Abb. 24 Die kennengelernten Abschnitte des Teufelsgrabens in der Batschka, in Kleinkumanien und an der Körös

délkeleti 30x30 m-es sarka kihagyásával) felszinteztünk. A 10 cm-es szintvonalas felmérésből kétségtelenül megállapítható, hogy az u. n. tiszántúli belső vonal töltésének maradványa a kereszteződés helyén megszakad. Ebből is arra lehetne következtetni, hogy ez készült korábban. Viszont a Körös menti vonal töltése nyomának folytonossága nem rajzolódott ki, ami nem erősítette meg az előbbi feltevéseket. A kérdést tehát ezzel a módszerrel végérvényesen nem tudtuk eldönteni.

Soproni Sándor korábban úgy vélte, hogy a Körös menti sánc II. Constantius 358. évi hadjáratát követően készült, és Zizais szarmata király által birtokolt terület déli határát képezte volna a Tiszántúl déli felét megszálló gepidákkal – és esetleg taifalokkal – szemben (SOPRONI 1969, 47–48). Utóbb azonban – annak ismeretében, hogy a sáncnak a Duna-Tisza között is van egy szakasza – elállt ettől a véleményétől, és azt tartotta valószínűnek, hogy csak a IV. század után

építették meg (GARAM–PATAY–SOPRONI 1983, 59–60; GARAM–PATAY–SOPRONI 2003, 61).

Bármikor is ásták az Ördög árkat, az elkészítésének idején az időjárás a mainál lényegesen szárazabb kellett legyen. Mind a Duna-Tisza köze, mind a Tiszántúl sokkal kevésbé volt mocsaras, mint a 19. században, a lecsapolás előtt. Feltűnő ugyanis, hogy Kiskunhalas határában, az Alsószálláson a sánc napjainkban vizenyős, nádas helyeken halad át. A Harkai tó vize is borítja a maradványát.⁶ Biharban meg – amire a terepbejárások idején nem is mertünk gondolni – olyan területen is meg volt ásva, amit a 18. század végén összefüggően a Kissárrét borított.⁷

A megtartási állapotát illetően a Bácska – kiskunsági – Körös menti Ördög árka igen hasonlatos az Alföldet körülvevő szarmata kori sáncrendszer vonalaiéhoz. Szántott területen sok esetben a terepen már nem is észlelhető. Néhol már a légifényképek sem jelzik. Másutt viszont 30–40 cm-es, sőt ennél is

nagyobb szintkülönbségű terephullám árulja el az egykori meglétét. Legelőkön is egyformán lepusztuló félben lévőnek ismertük meg itt is, ott is. Olyan jó állapotban fennmaradt szakaszokat, mint amelyeket a sáncrendszer egyes szakaszai esetén megismertünk, a most ismertetett vonalon viszont nem találtunk. Amíg azonban ott is csak évszázados erdő (pl. Gödöllő és Debrecen vidékén) vagy érintetlen községhatár (pl. Kál és Erdőtelek, vagy Berekböszörmény és Told között) őrizte meg a pusztulástól, addig itt eleve erdőtlen terepen vezet a nyomvonal, községhatárt pedig csak egyetlen esetben – Ártándnál – alkotott. A sáncok megtartási állapotából tehát nem lehet relatív időrendre következtetni.

A Bácska – Kiskunság – Körös menti sánc rendeltetésének és készítése idejének jövőbeli kutatása során nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Körös menti szakasznak és a bácskai u. n. kis római sáncnak (FRÖHLICH 1887, 21–30, 132–133; BALÁS 1961, 87) van egy feltűnően egyező vonása. Miként az a Köröst, úgy ez az egész hosszában, Apatintól (Apatin) Csurogig (Čurog), sőt egy össze nem függő szakasz esetében Péterrévéig (Bačko Petrovo Selo) a Dunát, majd a Tiszát követi, tőle 5–15 km távolságban. Ennél is a töltés folyó menti oldalán van az árok. Bár nem tudjuk pontosan, hogy a Bácska-kiskunsági szakasz a Dunánál hol indul el, a nemesmiliticsi megléte (PATAY 2006, 110) arra enged következtetni,⁸ hogy Zombor (Sombor) tájékán, ahogy a kis római sánc is a Zombortól délre fekvő Apatinnál.

A sánc jövőbeli kutatása esetén az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Zomborral, illetve Apatinnal szemben, a Duna jobb oldalán Baranyában is indul nyugati, majd északnyugati irányba egy, árkával a töltés déli, illetve délnyugati oldalán lévő sánc (FRÖHLICH 1887, 22).⁹

Felvetettük a Kárpát-medence történetének egy régészeti problémáját; kérdés, valaha is megoldható lesz-e?¹⁰

Függelék

Az ecsegfalvi Ördög árka

Az I. katonai felmérés Colonne XXI. Sectio 21 és 22 jelzésű lapjain Pusztacsegnek (ma Ecsegfalva) megfelelő területen fel van tüntetve egy sánc, amelynek közelében „Ordog Arka sziget” felirat olvasható. Ugyancsak megtaláljuk ezt az Ördög árkat egy 1778-ban készített kéziratos térképen (BALÁS 1961, 97–98, 72. térkép), amelyen az Egyházhalmától délre, az „Etség tó” névvel jelölt érből indul ki, és észak-

északkeletnek tartva kétszer keresztezi a Kiri tó eret, majd belefut az Öreg Berettyóba. Az újabb térképek is következetesen jelölik a sáncot.

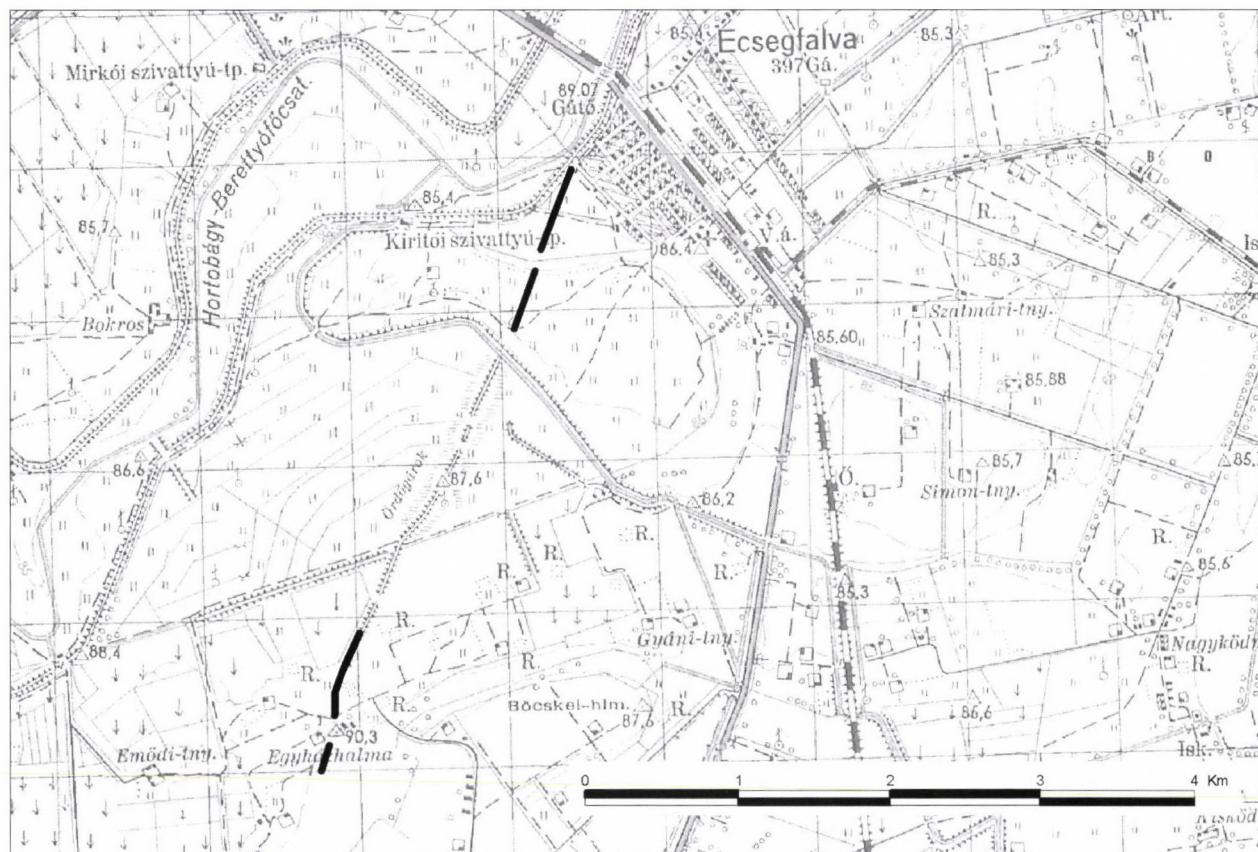
A sáncot Garam Éva és Soproni Sándor járta be még 1967-ben. Az eredetileg mintegy 4 km hosszú, az irányát helyenként igen enyhén változtató vonalat a térképek pontosan tüntetik fel, ezért csak a bejárásakor tett megfigyeléseket rögzítjük (25. kép).

A sánc az Egyházhalma nyugati oldalánál lévő (már elbontott) tanyától délre mintegy 100 m-re, egy egykori ér északi partján veszi kezdetét. Csak a nyoma van meg, de ez megfigyelhető. A tanya keleti sarka mellett halad el. Az Egyházhalmától északra, mintegy 250–300 méteren, a szántásban csak kisebb szakaszokon volt észlelhető az egykori töltés és a tőle nyugatra lévő árok. Ezt követően, a legelőn a töltés magassága 120 cm-t is elérhet, de két helyen megszakad. Egy délnyugat-északkeleti irányú út kereszteződése előtt a kb. 10 m széles töltés ellaposodik, már csak 60–70 cm magas, szántják is. A tőle nyugatra lévő 12 m széles árokban a bejárásakor víz volt.

Az útkereszteződéstől északra a töltés magassága egyre nő, a 87,6 háromszögelési pont előtt kb. 200 m-rel már kb. 150 cm a szintkülönbség a töltés gerince és az árok között, a háromszögelési pontnál már akár 3 m is lehet. Ilyen jó állapotban maradt meg egészen a Kiri tói szivattyútelephez futó széles csatornáig, azaz a Kiri tó déli ágáig. (Az I. katonai felmérés szerint a déli ágon keresztül fut.) A Kiri tó két ága között az egykori árok 6–8 m széles nyoma keresztes egy ősi folyómedret és továbbra is jól látszik. Az északi ág helyén ásott kisebb csatorna előtt az egykori töltés maradványa 14–15 m szélességet és 60 cm magasságot is elér. A sánc árkat a csatorna előtt 40–50 m hosszan újabban kiárkolták.

A csatornától északra, egészen az Ecsegfalva község szélétől a Hortobágy – Berettyó gátjához vezető vizesárokig a szántóföldön is észlelhető egy terephullám, de itt a sánc egykori árkanak nyugati oldalán is van egy sekélyebb kiemelkedés. A vizesároktól északra a gátig nem volt észlelhető az Ördög árkanak nyoma, bár egykor bizonyára itt is megvolt.

A régóta ismert, eredetileg mindössze 4 km hosszú sánc valódi rejtély a számunkra. Ha Mikoviny úgy is vélte, hogy a Körös menti Ördög árkanak egy szakasza, kutatásaink során nyilvánvalóvá lett, hogy semmiképpen sem tartozik ahhoz. Légvonalban is legkevesebb 20 km-re van a déli vége a Mezőtúr mellett elhúzó Körös menti vonaltól, amellyel Mikoviny szerint összeköttetésben lenne. Teljesen ellentétes a tájolásuk is. Amíg a Körös mentinek az árka a töltés délkeleti oldalán van, addig az ecsegfalvinak az északnyugatin. Egyedüli közös vonásuk az, hogy



25. kép 14. térképszelvény
Abb. 25 14. Kartenselgment

mindkét esetben az árok a mellettük elfolyó víz – a Körös, illetve Öreg Berettyó (ma Berettyó-Hortobágy csatorna) felőli oldalon van.

Az ecsegfalvi Ördög árkának nemcsak a rendeltetése, de a megépítésének ideje is rejtély előttünk.

Hogy a déli végén a töltés földjében neolitikus leletek vannak, annak nincs jelentősége, a sánc ásásakor egy neolitikus telepet vágta át. Az pedig, hogy milyen viszony van a sánc és a folytatásában dél felé található szarmata telep között, még nem lett kutatva.

Jegyzetek

- 1 Előzményét lásd. PATAY 2006, 107–122.
- 2 Mikoviny, Sam.: Mappa Partis Regni Hungariae qua Iazyges Cumanii maiores et minores... Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár B IXa 624 (lásd BALÁS 1961, 8. térkép). Mikoviny, Samuel vagy Mikoviny tanítvány: Mappa Comitatus Békésiensis. Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár TK 1078. U. az: Mappa Comitatus Szolnok exterior unacum Cumania maiores. Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár TR 2855.
- 3 Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár XXIII. 428/1969.
- 4 Bodoki Mihály: Ártánd határának mappája... 1809. Lemásolta Csatóry István 1811. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Bm T 31.
- 5 Terrenum Controversum Inter oppidum Várad Olaszi et oppidum Püspöki. XVIII. század. Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár TK 98.
- 6 A Harkai tó nincs feltüntetve az I. katonai felmérés Colonne XVI. Sectio 30. lapján. Ugyanakkor Tary Gersonnak a mintegy 30 évvel később, 1818-ban készített vázlatán megtaláljuk, sőt ő nyugat felől neki is vezeteti az Ördög árkát (GALLINA 1999, 4. ábra). Felmerülhet tehát, hogy vajon nem csak az 1800 körüli években mesterségesen alakították-e ki. A területe azonban ezt megelőzően is mély fekvésű, vízjárta kellett legyen.
- 7 I. katonai felmérés Colonne XXIII. Sectio 24. és Colonne XXIV. Sectio 24. lapok.

- 8 A sánc meglétéről Nemesmilitics (Svetozar Miletic) határának északi részén Cziráky Gyula is adott hírt, aki 1904 nyarán maga is felkereste és meg is találta „a sáncnak némi nyomát” (CZIRÁKY 1904, 239).
- 9 Erről külön tanulmányban szándékozok beszámolni.
- 10 A tanulmány mindkét részében közölt térképszelvények megszerkesztéséért ezúton fejezem ki hálás köszönetemet Holl Balázsnak a magyar Nemzeti Múzeum térinformatikusának.

IRODALOM

- BALÁS 1961 V. BALÁS, *Az alföldi hosszanti földsáncok*. RégFüz Ser. II. No. 9. (1961) 96–100.
- CZIRÁKY 1904 GY. CZIRÁKY, *Bácsmegyei sáncokról*. ArchÉrt 24 (1904) 237–241.
- FRÖHLICH 1887 R. FRÖHLICH, *A bácskai u.n. római sáncok*. ArchÉrt 7 (1887) 19–30, 132–138, 207–213, 304–310.
- GALLINA 1999 ZS. GALLINA, *A kiskunsági Ördög árok*. In: Szakál A. (szerk.): Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. Kiskunhalas 1999, 67–82.
- GARAM-PATAY-SOPRONI 1983; 2003 É. GARAM-P. PATAY-S. SOPRONI, *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken*. RégFüz Ser. II. No. 23 (1983); (2003)
- PATAY 2006 P. PATAY, *A Bácska – Kiskunság – Körös menti Ördög árka*. – Der Ördög árka (Teufelsgraben) in der Batschka, in Kleinkumanien und an der Körös. ComArchHung 2006, 107–122.
- SOPRONI 1969 S. SOPRONI, *Limes Sarmatiae*. ArchÉrt 96(1969)42–53.

ÖRDÖG ÁRKA (TEUFELSGRABEN) IN DER BATSCHKA, IN KLEINKUMANIEN UND AN DER KÖRÖS II

Auszug

Der Abschnitt an der Körös

Auf den Landkarten von Sámuel Mikoviny beginnt der Teufelsgraben an der Körös an einem einstigen Mäander der Theiß. Angaben über das sichere Vorhandensein des Walles besitzen wir jedoch erst in ca. 4 km Entfernung von dort. Gemäß älterer Bewohner von Szelevény zog er sich von Süden her durch das Dorf. Nach einer Grabungskarte von 1876 berührte er auch den alten Friedhof der Gemeinde (Abb. 2).

Im Gelände fanden wir Spuren des Walles nördlich der Gemeinde neben dem Véghalom nahe der Landstraße zwischen Tiszaug und Kunszentmárton. Von dort an war er teils in Form einer Geländewelle (der Graben befindet sich an der SO-Seite der Aufschüttung), teils als Verfärbung des Bodens oder der Flora (Abb. 4) zu erkennen. Er zieht sich parallel mit der Körös in nordöstlicher Richtung hin und kreuzt die Landstraße Nr. 44 genau dort, wo diese in die vorerwähnte Landstraße mündet.

Im weiteren verläuft ein Feldweg auf seiner Linie, der auch „Ördög árki út“ genannt wurde. Vor der Eisenbahnstrecke Szolnok–Szentés haben wir den Wall

auch durchschnitten: bei einer Tiefe von 265 cm mag seine Breite nur 5,5 m gewesen sein (Abb. 5–6).

Östlich der Eisenbahn verläuft ein Feldweg auf seiner Linie. Auf dessen nordwestlicher Seite ragt der Rest der Wallaufschüttung an vielen Stellen 60–70 cm, ja sogar bis 100 cm hervor. Dann stößt er aber auf einen bereits toten Arm der Körös. Dort hat der Fluß im Laufe der Zeiten also den Wall fortgeschwemmt, ebenso wie 3–4 km weiter östlich ein anderer Mäander des Flusses.

Der nach Osten abbiegende Teufelsgraben schneidet zwischen den Gemeinden Öcsöd und Mesterszállás einen uralten Mäander der Körös. Die dessen westliche Seite begleitende Landstraße zwischen Martfü und Öcsöd schneidet er im Abschnitt 3,630 km und die auf seiner östlichen Seite befindliche Landstraße nach Mesterszállás beim Kilometerstein 4,2.

Von dort an war seine Linie sehr lange, in einem etwa 30 km langen Abschnitt gut zu erkennen. Während dessen kreuzt er die Eisenbahnlinie zwischen Mezötúr und Szarvas beim Kilometerstein 8,4 und die von ihr 500 m entfernte Landstraße im Abschnitt 6,550 km.

Der Teufelsgraben, der südlich von Mezötúr den Berettyó-Hortobágy-Kanal etwa am Kilometerstein 3,4 kreuzt, konnte mit kleineren oder größeren Unterbrechungen auch weiter verfolgt werden. Unterdessen hatte die Körös südöstlich von Mezötúr einen kürzeren Abschnitt ebenfalls ausgewaschen. Danach kreuzt er beim Kilometerstein 76,6 die Eisenbahnlinie Budapest–Békéscsaba und nahe beim Simai halom die alte Landstraße zwischen Mezötúr und Endröd.

Weiter registrierten die Luftaufnahmen seine Linie aber nur stellenweise. Er verläuft durch die Meierhöfe von Póhalom und Telek. (Die Landstraße von dort nach Gyomra überschreitet er beim Kilometerstein 5 um einige Meter.) Von Telek nach Osten informieren eigentlich nur noch die Luftaufnahmen über die einstige Existenz des Teufelsgrabens nicht nur bei der Eisenbahnlinie zwischen Gyoma und Dévaványa, sondern auch bis zu der zwischen Dévaványa und Szeghalom (letztere kreuzt er zwischen den Kilometersteinen 5,2 und 5,3).

Er zieht sich am nördlichen Rand des Meierhofes Kéthalom hin, war aber auch weiter nur abschnittsweise zu erkennen. Gut sichtbar war er dagegen auf der Weide namens Károly (neuerdings Pakac), von wo er bis zum Kanal westlich von Szeghalom gut zu verfolgen war.

Am Südrand des Innenbereiches von Szeghalom ist die Vertiefung, die an ein ausgetrocknetes Flußbett erinnert, sicherlich ein Überrest des Teufelsgrabens. Desgleichen wurde der an die Südostecke der Gemeinde stoßende Kanal aus dem Teufelsgraben geschaffen, wie die Aufschrift "Canalis Ördög árka" auf einer Karte von 1815 belegt. Auf der Südseite des in Fortsetzung der Richtung des Kanals verlaufenen Feldweges ist auch heute der Grabenrest des einstigen Walles zu erkennen (Abb. 15). Das Gebiet von dort nach Osten war auch noch am Beginn des 19. Jahrhunderts ein ausgedehnter Sumpf namens Kissárrét. Da hier ursprünglich nicht einmal auf den Luftaufnahmen die Spur des Walles entdeckt werden konnte, nahmen wir an, daß er dort gar nicht aufgeworfen worden war. Aufgrund neuerer Aufnahmen wurde aber offensichtlich, daß der Teufelsgraben auch hier nicht unterbrochen war.

Bei Geländebegehungen fand sich die Spur des Walles am Nordostrand des einstigen Sumpfes in der Gemarkung von Körösszegapáti erneut, wo er in nordöstlicher Richtung von einem einstigen Mäander der Sebes Körös weiter verläuft. Auch hier hatte ihn der Fluß folglich fortgeschwemmt. Sehr bald kreuzt er die innere Linie jenseits der Theiß des die Tiefebene umfassenden sarmatischen Wallsystems (GARAM-PATAY-SOPRONI 1983, 36, Karte 20b; GARAM-PATAY-SOPRONI 2003, 39, Karte 39). Die Ober-

flächengestaltung führte bei der Geländebegehung zu der Folgerung, daß der Rest der Aufschüttung des hier behandelten Walles an der Körös fortlaufend sei. Östlich der Kreuzung durchschnitten wir auch die Linie an der Körös. Der an der Oberfläche ursprünglich wohl 8,2 m breite Graben war nur 160 cm tief ausgehoben, vermutlich wegen des hervorbrechenden Wassers (Abb. 19).

Von hier aus war der Wall als Geländewelle bis zur ungarischen Grenze nach Rumänien (Abb. 20) zu verfolgen, und die Luftaufnahmen verraten sogar, daß er südwestlich von Berekböszörmény wieder auf ungarisches Gebiet zurückgekehrt sein muß. Von seiner weiteren einstigen Existenz zeugt jedoch nur noch eine handschriftliche Karte der Gemeinde Ártánd von 1811 (Abb. 21). Bei der west-östlich verlaufenden Südgrenze der Gemeinde – die heute Landesgrenze ist – steht die Aufschrift "Ördög árka".

Von hier aus nach Osten besitzen wir auf dem Gebiet Rumäniens keine sicheren Angaben über den Teufelsgraben, es sei denn, daß er auf einer Landkarte aus dem 18. Jahrhundert zu sehen ist, die anäblich eines Prozesses der Gemeinde Biharpüspöki (Episcopia Bihorului) gefertigt wurde, als eine ungefähr in Richtung des vorerwähnten Abschnittes bei Ártánd gezeichnete Linie mit der Aufschrift "Fossatum anti-quum" (alter Graben). Sie stößt auf die Hügel am Ost-rand der Gemeinde – im übrigen dem Rand der Tiefebene (Abb. 23).

Folgerungen

Der Charakter des Teufelsgrabens in der Batschka und in Kleinkumanien unterscheidet sich von dem an der Körös. Der Graben des ersteren Walles war niedrig und flach, der des letzteren war tief und hatte steile Wände (z. B. bei Kungyalu). Im Gebiet jenseits der Theiß folgt der Wall treu dem Fluß Körös in 1–10 km Entfernung, im Gebiet zwischen Donau und Theiß vermeidet er sandiges Gelände und kreuzt keine Flüsse. Trotzdem ist wegen der identischen Richtung nicht daran zu zweifeln, daß dies zwei Abschnitte desselben Walles sind (Abb. 24).

Den Wall kann eine Gesellschaft geschaffen haben, deren Interesse sich auf den Nordteil der Tiefebene erstreckte, aber das kann ausschließlich in der Zeit der römischen Eroberung und der Völkerwanderung geschehen sein (höchstens in den letzten Jahrhunderten der Urzeit, keinesfalls aber nach der ungarischen Landnahme). Leider haben wir an den Fundorten, wo wir in der Wallinie Sarmatensiedlungen fanden, keine Ausgrabungen durchgeführt. Im Zusammenhang mit der Schaffung des Walles zu berücksichtigende schriftliche Angaben sind nicht bekannt.

Der Wall an der Körös kreuzt bei Körösszegapáti die innere Linie des die Tiefebene umgrenzenden Wallsystems, von dem wir annehmen, daß es in der Zeit nach dem Sarmatenfeldzug Konstantins des Großen von 322 geschaffen wurde. Es hat den Anschein, als wäre die Linie hier an der Körös später gegraben worden, aber das hat die Oberflächengestaltung des Geländes nicht bestätigt.

Sándor Soproni hat, seine frühere Ansicht korrigierend, den Bau des Wall in die Zeit nach dem 4. Jahrhundert datiert (GARAM-PATAY-SOPRONI 1983, 59–60, Karte 20b; GARAM-PATAY-SOPRONI 2003, 61; Karte 39).

Da die Linie des Walles im Gebiet zwischen Donau und Theiß kleinere Sümpfe und sogar den See von Harka und im Gebiet jenseits der Theiß solche Gebiete durchzieht, die bis zur Entwässerung im 19. Jahrhundert ein zusammenhängender Sumpf waren, muß zur Zeit seiner Herstellung unbedingt ein trockeneres Klima als heute geherrscht haben.

Der Erhaltungszustand des Walles ähnelt sehr dem der Linien des die Tiefebene umgebenden Wallsystems. Es fällt auf, daß er im Gebiet jenseits der Theiß die Körös ebenso begleitet wie in der Batschka der sog. römische kleine Wall (FRÖHLICH 1887, 21–30, 132–133; BALÁS 1961, 87) die Donau und Theiß. Beachtenswert ist außerdem, daß dort, wo die Batsch-

ka-Kleinkumanien-Linie beginnt (ebenso wie der römische kleine Wall), also in der Gegend Zombor (Sombor) – Apatin (Apatin), auch rechtsseitig der Donau ein längslaufender Wall in nordwestlicher Richtung beginnt (FRÖHLICH 1887, 22).

Anhang

Der Teufelsgraben von Ecsegfalva

In der ersten Militärvermessung ist auf den Blättern der Colonne XXI, Sectio 21 und 22 im Bereich von Pusztaecseg (heute Ecsegfalva) an der Ostseite des einstigen Berettyó (heute Berettyó-Hortobágy-Kanal) ein 4 km langer Wall mit der Aufschrift "Ördög árka" zu sehen. An beiden Enden des Walles sind nur noch Spuren zu erkennen, aber es gibt Stellen, an denen sich zwischen der 14–15 m breiten Aufschüttung und dem 6–8–12 m breiten aufgefüllten Graben noch ein bis zu 3 m Niveauunterschied zeigt. Der Graben befindet sich auf der Nordwestseite der Aufschüttung, zum Fluß hin.

Zwar wird auf den Karten des 18. Jahrhunderts dieser Wall als Bestandteil des Walles an der Körös dargestellt, doch gehören sie keinesfalls zusammen. Nicht nur der Zweck, sondern auch seine Bauzeit ist rätselhaft.

P. Patay
Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, Múzeum krt. 14–16. Pf. 364
H-1370